

ISTORIA TRANSILVANIEI

VOL. II

(DE LA 1541 PÂNĂ LA 1711)

COORDONATORI

IOAN-AUREL POP
THOMAS NÄGLER
MAGYARI ANDRÁS

AUTORI

SUSANA ANDEA
IONUȚ COSTEA
ANTON DÖRNER
CĂLIN FELEZEU
OVIDIU GHITTA

KOVÁCS ANDRÁS
MAGYARI ANDRÁS
IOAN-AUREL POP
DORU RADOSAV
RÜSZ FOGARASI ENIKÓ

SZEGEDI EDIT

INSTITUTUL
CULTURAL

R. O. M. Avenitea "Lucian Blaga" SIBIU
Centrul de Studii Transilvane

Cluj-Napoca, 2005

Nr. inv.

L23282006

© Institutul Cultural Român, 2005

Cuprins

Lista ilustrațiilor • 6

Cuvânt preliminar • 7

1. Transilvania în context politic internațional. Secolele XVI-XVII • 11

CĂLIN FELEZEU 1.1. Cadrul politic internațional (1541-1699) • 13

CĂLIN FELEZEU 1.2. Statutul juridic al principatului Transilvaniei
în relațiile cu Poarta Otomană • 51

IOAN-AUREL POP 1.3. Mihai Viteazul și Transilvania • 81

2. Evoluții politice. Structuri ale puterii • 105

SZEGEDI EDIT 2.1. Constituirea și evoluția principatului Transilvaniei
(1541-1690) • 107

SUSANA ANDEA 2.2. Evoluții politice în secolul al XVII-lea. • 121

ANTON DÖRNER 2.3. Structura puterii • 141

3. Economie și societate • 187

RÜSZ FOGARASI ENIKÓ 3.1. Habitat, alimentație, meserii • 189

IONUȚ COSTEA 3.2. Structuri sociale • 207

4. Religia • 235

SZEGEDI EDIT 4.1. Reforma în Transilvania.
Constituirea identităților confesionale • 237

SZEGEDI EDIT 4.2. Confesionalizarea • 249

OVIDIU GHITTA 4.3. Biserica Ortodoxă din Transilvania
(Secolul al XVI-lea – a doua jumătate a secolului
al XVII-lea) • 263

5. Cultura și arta • 277

SZEGEDI EDIT 5.1. Cultura maghiară și săsească
în secolul al XVI-lea • 279

IOAN-AUREL POP 5.2. Cultura românilor în a doua jumătate a
secolului al XVI-lea • 287

MAGYARI ANDRÁS 5.3. Cultura maghiară din Transilvania
în secolul al XVII-lea • 299

SZEGEDI EDIT 5.4. Cultura săsească în secolul al XVII-lea • 305

DORU RADOSAV 5.5. Cultura românească din Transilvania
în secolul al XVII-lea • 311

KOVÁCS ANDRÁS 5.6. Arta Transilvaniei în epoca principatului • 329

6. Instituirea și consolidarea regimului habsburgic în Transilvania • 343

MAGYARI ANDRÁS 6.1. Ocuparea militară a Transilvaniei
la sfârșitul secolului al XVII-lea • 345

ANTON DÖRNER 6.2. Evoluția instituțională a Transilvaniei
de la 1691 până la 1711 • 357

OVIDIU GHITTA 6.3. Biserica Ortodoxă din Transilvania
la sfârșitul secolului al XVII-lea. • 369

MAGYARI ANDRÁS 6.4. Războiul curuților și Pacea de la Satu Mare • 393

Bibliografie • 403

Indice • 427

Ilustrații după p. 336

SZEGEDI EDIT

5.4. Cultura săsească în secolul al XVII-lea

ISTORIOGRAFIA SĂSEASCĂ DESCRIE secolul al XVII-lea ca fiind o perioadă a decăderii generale, drept care istoria culturii în acest secol a fost în mare parte neglijată. Lucrările de istoria culturii s-au concentrat asupra literaturii și artelor, fără a realiza o sinteză propriu-zisă. Ultima încercare de acest gen a fost realizată în urmă cu peste optzeci de ani. Motivele pentru care această epocă este percepută ca decadentă și lipsită de interes se leagă nu atât de valoarea creațiilor în sine, cât de perpetuarea, pe de o parte, a unei estetici care respinge barocul, văzând în el o degradare a Renașterii, iar pe de altă parte, de dificultatea instrumentalizării acestei culturi în scopuri identitare.

Desconsiderarea culturii secolului al XVII-lea se datorează și accesibilității ei diminuate; cea mai mare parte a operelor scrise au fost editate abia în secolele XIX-XX, însă foarte multe lucrări au rămas până astăzi în manuscris. Lucrări importante, cum ar fi *Cronica Transilvaniei* a lui Georg Kraus, au fost editate abia în seco-

lul al XIX-lea, iar prima istorie ecleziastică din cultura săsească, *Annales ecclesiastici inde a Reformatione Religionis* a lui David Hermann, a rămas până astăzi în manuscris.

Într-adevăr, secolul al XVII-lea, care a început sub semnul crizei, prezintă o imagine dezolantă a culturii ardelen, în general. Pentru cultura săsească, criza culturală a reflectat și criza orașului, totodată. Astfel, activitatea tipografică, aflată încă de la sfârșitul secolului al XVI-lea într-o disoluție profundă, a încetat la Brașov pe la 1600, iar la Sibiu s-a redus considerabil. Cu toate acestea, nu se poate vorbi despre o decădere totală. În 1607, a fost înființat gimnaziul din Sighișoara, care a avut o contribuție decisivă la transformarea acestui oraș într-un centru al istoriografiei săsești și ardelen.

Domnia lui Gabriel Bethlen a însemnat o revenire pe plan cultural, iar cei doi Rákóczi, deși aveau o concepție îngustă despre cultură, au consolidat fundamentele puse de predecesorul lor. Revenirea în forță a culturii săsești și, în general, a celei ardelen, a avut loc, aparent paradoxal, într-o perioadă de criză politică, aceea a domniei lui Mihail Apafi I, când gloria trecutului și mediocritatea prezentului ofereau prilejul și cadrul reflecției politice, istorice, teologice, dar și artistice.

Cultura săsească continuă tendințele din secolul precedent, accentuându-le. În secolul al XVI-lea, s-a creat obiceiul frecventării școlilor din mediul maghiarofon. În secolul al XVII-lea, acest obicei s-a generalizat, devenind obligatoriu pentru toți cei care intenționau să urmeze o carieră politică sau ecleziastică. Datorită Reformei, peregrinarea academică și-a schimbat direcția: de la Viena și Cracovia spre universitățile germane, în primul rând spre Wittenberg. Dintre vechile universități frecventate de studenții sași doar Padova și-a păstrat rolul, studiul la această universitate fiind însă, desigur, mai degrabă o excepție decât o regulă. Această tendință s-a accentuat în secolul al XVII-lea, ca urmare a confesionalizării. Astfel, universitățile germane luterane au fost cele mai frecventate; însă, tot după modelul luteran german, studenții sași au început să studieze materiile neteologice la universitățile olandeze. Pe această cale a pătruns, de exemplu, în mediile săsești, filosofia carteziană, primul său propagator cunoscut fiind medicul și teologul Bartholomäus Bausner, episcop în perioada 1669-1682. Studiul la universitățile germane și olandeze a făcut posibilă și pătrunderea în Transilvania a curentelor radicale ale protestantismului. Fiii patricienilor au început să practice peregrinarea academică după model nobiliar, aceasta cuprinzând nu numai studiul propriu-zis, ci și călătoriile prin Franța și Italia, pătrunzând și în mediile academice catolice.

Gimnaziile săsești s-au adaptat cerințelor vremii. Școlile au fost văzute ca *seminarium rei publicae* (Albert Huet) sau „cai troieni ai cunoașterii și credinței” (Daniel Wolff), fiind susținute ca atare de Magistrat. Personalitățile culturii săsești au rămas, în general, în contact cu școala de-a lungul întregii lor vieți.

Neavând universitate, anumite obiceiuri specifice acestui mediu – printre care disputa academică – au fost introduse în gimnaziile. Pentru reușita în mediul universitar era nevoie de cunoașterea aprofundată a limbii latine. Receptarea lui Comenius a stimulat interesul pentru științele naturii și a condus la introducerea predării acestei materii în școli. La Brașov, prim-preotul Simon Albelius, adept al lui Comenius, a creat, în casa parohială, primul laborator de chimie. La gimnaziul din Brașov, s-a predat din 1637 și limba maghiară.

Dealtfel, cunoștințele lingvistice ale intelectualilor se îmbogățesc, orientându-se spre limbile moderne. Unii autori cunoșteau și limba română, pe lângă latină și maghiară, iar cunoașterea limbilor franceză și italiană, deși privilegiu al unei infime minorități, începe să se răspândească. Cu toate că ebraica nu putea concura cu limba latină sau greacă în ceea ce privește gradul de răspândire, ea este studiată mai intens la orientaliștii din Germania. La înmormântarea lui Mihail Apafi I, rectorului gimnaziului din Sighișoara, Martin Kelp, a rostit predica în ebraică.

Continuitatea cu secolul al XVI-lea se manifestă și în domeniul producției literare. Jurnale și cronici începute în secolul precedent, ca *Album Oltardianum* sau *Chronicon-Fuchsio-Lupino-Oltardinum* au fost duse mai departe. Multe lucrări se numesc chiar *Continuatio*, subliniind astfel legitimitatea prin continuitate.

Schimbările în orizontul cultural se reflectă și în bibliotecile particulare. Tendința spre secularizare se manifestă în fondurile bibliotecilor particulare, unde se observă că diferențele în materie de preocupări culturale ale laicilor și clericilor au fost minime, interesele lor în materie de cultură laică îndreptându-se, în primul rând, spre istorie, crescând și numărul cărților de științe ale naturii.

Criza economică și socială prin care trecea societatea ardeleană și-a lăsat amprenta și asupra compoziției sociale a autorilor. Cu toate că în societatea săsească au început să se manifeste tendințe oligarhice, în ceea ce privește cultura scrisă se observă o democratizare: printre autori apar meșteșugarii, iar alături de cronicile urbane apar cele sătești.

O altă tendință, amplificată în secolul al XVII-lea, a fost folosirea limbii vernaculare. Fenomenul are mai multe explicații, fiind însă legat și de criza societății ardeleni, resimțită atât de intens încât nu mai putea fi exprimată în latină sau într-un limbaj sobru. Un fenomen similar poate fi observat și în cultura maghiară.

Ca urmare a Reformei, reflecția teologică a pătruns și în mediile neteologice. Chiar și autorii fără pregătire teologică propriu-zisă comentează trecutul și prezentul printr-o perspectivă teologică: astfel, analogiile cu Vechiul Testament nu erau doar o figură de stil, ci un element fundamental al gândirii și exprimării istorice. Însă, chiar și fără comentariul teologic și analogia vetero-testamentară, scrierile cu caracter istoric și memorialistic din secolul al XVII-lea au un caracter devoțional, devenind, de fapt, un fel de scriere de edificare spirituală laică.

Impunerea istoriografiei ca „spiritus rector“ al culturii săsești (Adolf Armbruster) s-a desăvârșit astfel în secolul al XVII-lea. Istoriografia a fost mai mult decât o preocupare erudită sau politică, – sau un înlocuitor al beletristicii –, această diferențiere neexistând încă, oricum, în secolul al XVII-lea; ea a avut un caracter existențial, fiind scrisă mai ales din nevoi religioase și psihologice.

Istoriografia săsească a acoperit o arie largă de genuri și domenii, de la cele mai simple forme ale memorialisticii la cronicile elaborate și la descrieri istorico-geografice, de la clasică istorie politică a națiunii și statului la istoria ecleziastică a Transilvaniei. Cea mai importantă lucrare a istoriografiei săsești premoderne a fost *Cronica Transilvaniei* a notarului Sighișoarei, Georg Kraus. Cronica este în același timp istoria Sighișoarei și istoria Transilvaniei în contextul istoriei europene, dovedind că istoriografia locală și regională nu trebuie să fie provincială, ci poate avea un orizont larg, iar lucrarea poate avea o structură complexă.

Lucrările lui Johannes Troester și Lorenz Töppelt, devenite cunoscute mai ales datorită tezei originii daco-geto-gote a sașilor, se înscriu în genul descrierilor istorico-geografice. Troester a realizat descrierile Transilvaniei (*Das Alt und Neu-Teutsche Dacia*, Nürnberg, 1666) și a Poloniei (*Pölnisches Adler-Nest*, Nürnberg, 1666) în contextul unui ciclu despre provinciile de frontieră ale Imperiului Roman, o istorie a papilor (*Päpstlicher Suetonius*, Nürnberg 1684) – cea mai cunoscută scriere a sa în epocă, ajungând chiar pe Index Librorum Prohibitorum – și a tradus cartea lui Ioan Bethlen, *Rerum transsilvanicarum* sub titlul *Das bedrängte Dacien* (Nürnberg, 1666). Töppelt a devenit vestit prin opul său, *Origines et occasus Transsilvanorum* (Lyon, 1667), în care, printre altele, a schimbat textul *Diplomei andreene*. Partea istorică a cărții lui Troester a fost tradusă de Miron Costin sub titlul de *Istoria de Crăia Ardealului*.

Cei doi autori au adnotat această teorie în contextul stabilirii genealogiei popoarelor europene, preluând teoria lui Melanchthon despre originea germanilor din Europa Central-Răsăriteană. Însă ei n-au făcut altceva decât să preia o teorie care circula deja în mediile intelectuale ale Transilvaniei. Rolul genealogiei popoarelor este la acești autori acela de exercițiu de erudiție și de reflecție teologică: istoria popoarelor este dovada fragilității condiției umane. Pe de altă parte, cei doi autori menționați și-au scris cărțile și pentru a populariza Transilvania dincolo de spațiul protestant.

Teoria originii daco-geto-gotice a sașilor a fost demontată cu mare erudiție de Valentin Franck von Franckenstein în lucrarea sa, *Breviculus originum nationum et praecipue Saxonum in Transylvania* (Sibiu, 1696). Dovedind falsul comis de Töppelt, Franck von Franckenstein a repus în circulație cealaltă teorie umanistă despre originea sașilor, anume că originea lor este în Germania.

La sfârșitul secolului al XVII-lea a fost publicată, la Leipzig, prima istorie ecleziastică a Transilvaniei, *Historia ecclesiarum Transsilvanicarum* (1694), întocmită de Georg Haner. Spre deosebire de predecesorul său, David Hermann,

Haner, deși consacră cea mai mare parte a cărții Reformei, nu transformă istoria ecleziastică medievală într-o preistorie a protestantismului. Haner a cules și izvoare referitoare la istoria ecleziastică a Transilvaniei, punând bazele marilor culegeri de surse din secolul al XVIII-lea.

Activitatea literară în secolul al XVII-lea nu s-a redus însă la producția istoriografică. Chiar Valentin Franck von Franckenstein a demonstrat prin activitatea sa multiple capacități literare, ca, de exemplu, prin *Hecatombe Sententiarum Ovidianarum*, o culegere de sentințe ale lui Ovidiu în traducere germană, săsească, maghiară și română, dovedind astfel fațetele multiple ale barocului, de la erudiție la ludic, de la frivol la morbid.

Cărțile de cântări ale epocii, printre care trebuie menționată și culegerea de cântări a lui Valentin Radecius pentru comunitatea săsească din Cluj, precum și cântecele religioase ale diferiților autori (Franz Rhetter, Petrus Mederus, Johann Sachs von Harteneck), exprimă o religiozitate puternic orientată spre problemele individului. Cărțile de cântări, atât cele din mediul luteran, cât și cele din mediul unitarian dovedesc o atitudine constructivă față de tradiția medievală, multe din cântece provenind din perioada de dinaintea Reformei.

Literatura săsească a barocului a produs și titluri satirice. Astfel, au fost scrise romane care au devenit, datorită subiectului lor, mai cunoscute în afara Transilvaniei. Este vorba de Andreas Pinxner și Johann Gorgias care, prin epica lor moral-satirică, *Die hitzige Indianerin* și ciclul *Veriphantor*, au realizat romane erotice pe fundalul unor descrieri fictive de călătorie. Ciclul *Veriphantor* a cunoscut un real succes în spațiul germanofon nu doar în epocă, ci și printre romantici. O altă scriere satirică, interzisă la vremea ei și rămasă în manuscris, a fost *Pastor Transylvanus Saxo* a lui Andreas Graffius, în care este aspru criticată nu doar decăderea moravurilor clerului, ci și laxitatea în materie doctrinară, autorul fiind un adept al luteranismului ortodox.

Scrierile memorialistice relatează despre reprezentațiile teatrale, în primul rând în cadrul școlilor. Piesele aveau teme foarte diferite, trecând de la teatrul religios la cel popular și istoric, de la piesele ieziuților la prelucrări după Shakespeare (*Titus Andronicus*). Teatrul avea un rol pedagogic, completând educația oferită de biserică prin predică și literatura de edificare spirituală. Predica secolului al XVII-lea a fost mai puțin savuroasă decât cea din epoca Reformei. Structura ei este mai riguroasă, fiind construită după regulile retoricii, cu o precizie aproape matematică, după cum o dovedesc predicile tipărite: Andreas Oltard, *Concio solemnis & extraordinaria* (1650), Jacob Schnitzler, *Orgel-Predigt* (1673), *Comet-Stern Predigt* (1681). Aceste predici nu se mai referă la nevoile individului, – pentru aceasta exista coralul –, ci transmit o poziție doctrinară, îndeplinind astfel și funcția de pedagogie socială adresată autorităților și oamenilor de rând: deși fac trimitere la obligația supunerii față de autorități, ele amintesc și deșinătorilor puterii de limitele puterii lor.

Ca urmare a confesionalizării, biserica luterană și-a reconsiderat poziția față de moștenirea catolică. Astfel, apar din nou în biserici imagini, pe epitafuri sau pe altare. Aceste obiecte de artă reflectă deja receptarea barocului în varianta sa protestantă (barocul olandez și nord-german). Un rol hotărâtor în dezvoltarea și răspândirea artei baroce l-au jucat refugiații din Ungaria Superioară: Elias Nicolai (monumentul funerar al lui Mihail Apafi I, amvonul bisericii reformate din Cluj), Jeremias Stranovius (altarul din Sighișoara), Johann Vest (altarul din Sighișoara) și mai ales orfevrierii Sebastian Hann și Georg May. Activitatea lui Sebastian Hann reflectă sensibilitatea religioasă neconfesională, atât datorită vaselor liturgice luterane bogat ornamentate, foarte îndepărtate de așa-numita austeritate protestantă, cât și datorită comenzilor pe care le-a primit din partea mănăstirilor ortodoxe din Țara Românească.

Această sensibilitate a fost creată și susținută de receptarea literaturii religioase din mediul german și englez, care anunță o religiozitate neconfesională. Scrieri ca *Praxis pietatis* a lui Lewis Baily sau *Geistliche Erquick-Stunden* a lui Heinrich Müller, editate la Brașov în 1683, respectiv 1685, dovedesc deschiderea către o religiozitate eliberată de conformism social, polemici doctrinare și orientată spre individ. Editarea unor asemenea lucrări a pregătit terenul pentru afirmarea celor două personalități de la începutul secolului al XVIII-lea, Andreas Teutsch și Marcus Fronius, caracterizați prin profunzime spirituală și deschidere intelectuală, care au dus la împlinire tendințele culturale secolului al XVII-lea.